

Mukarrirler Meclisi'nin Erken Dönemine Işık Tutan Bir Metin: İsmail Müfid'in Tevbe Sûresi 1-2. Âyetlerinin Tefsiri

Harun Abacı

0000-0003-2259-5722 | harunabaci@pau.edu.tr

Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Denizli, Türkiye

ROR ID: [01etz1309](https://orcid.org/01etz1309)

Öz

Osmanlı döneminde Ramazan aylarında, padişahın himayesinde ve huzurunda, devrin önde gelen âlimlerinin iştirakiyle belirli usul ve kaideler çerçevesinde tertip edilen özel tefsir dersleri icra edilmekteydi. “Huzur Dersleri” olarak adlandırılan bu dersler, resmî olarak 1172/1759 yılında başlamış ve hilafetin ilgasına kadar, 1924 yılına dek devam etmiştir. Bu süreçte, pek çok âlim mukarrir ve muhatap olarak derslere iştirak etmiştir. Huzur derslerine bağlı olarak ve ön hazırlık mahiyetinde icra edilen tefsir dersleri ise “Mukarrirler Meclisi” olarak adlandırılmaktaydı. Hem huzur derslerinde hem de mukarrirler meclisinde mukarrir olarak vazife icra eden âlimlerden biri de ömrünün büyük bir kısmını müderris olarak geçiren İsmail Müfid'dir. Çeşitli ilim sahalarında pek çok eser kaleme alan velûd bir âlim olmasına rağmen, kendisi hakkında kaynaklardaki mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Makalede, İsmail Müfid'in 1199/1785 yılı Ramazan'ında, dokuzuncu mukarrirler meclisinde mukarrir olarak takrir ettiği Tevbe Sûresi'nin ilk iki ayetinin tefsirine dair çalışması merkeze alınmıştır. Söz konusu risalenin bilinen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Çalışmada, önce İsmail Müfid'in biyografisi ve ilmî mirası ele alınmış, ardından risale içerik ve yöntem açısından değerlendirilmiş, kaynakları tespit edilerek ilmî analizi yapılmıştır. Risalenin tahkikli neşrine ise son bölümde yer verilmiştir. Huzur dersleri ve mukarrirler meclisine dair günümüze ulaşan belgeler oldukça sınırlıdır. Kaynaklarda, 1197/1783 yılına ait ilk huzur derslerinde İsmail Müfid'in mukarrirlik yaptığı belirtilmekteyse de dersin içeriği hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Derslerde işlenen ayetlere göre yapılan kronolojik tasnif çalışmalarında ilk döneme dair bazı tespitler bulunmakla birlikte, İsmail Müfid'in 1199/1785 yılında dokuzuncu mukarrirler meclisinde işlediği Tevbe Sûresi'nin 1-2. ayetleri hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. İşte söz konusu boşluğu doldurmaya yönelik olarak, yazma eserler arasında tespit edilen ve aynı meclise ait olduğu anlaşılan bu nüsha, mukarrirler meclisinin işleyişi ve içeriğine dair şimdiye kadar ortaya çıkarılan en eski metinlerden biri olarak önem taşımaktadır. Bu bağlamda, makalede mukarrirler meclisinin erken dönemine dair önemli bilgiler sunan, kaynaklarda ismi zikredilmeyen oldukça eski bir metin tespit edilerek, tahkik ve tahlili gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, mukarrirler meclisiyle ilgili araştırmalara önemli bir katkı sağlamak ve bu alandaki literatürü zenginleştirmesi açısından değer taşımaktadır. İsmail Müfid, bu risalede -tıpkı huzur derslerinde olduğu gibi- mukarrirler meclisinde de Beyzâvî tefsirini temel kaynak olarak esas almış; tefsir ilminde ise dil ve anlam derinliğine dayalı dirayet metodunu benimsemiştir. Ancak yalnızca Beyzâvî tefsiriyle yetinmeyip, Zemahşerî, Ebüssuûd ve Hafâcî gibi muteber müfessirlerin eserlerinden de istifade ederek meseleleri geniş bir perspektifle ele almış, böylelikle ilmî açıdan sağlam ve kıymetli bir metin vücuda getirmiştir. Bu durum, müellifin ders öncesinde titiz bir hazırlık süreci yürüttüğünü ve tefsir ilmine olan vukufiyetini göstermektedir. Ayrıca İsmail Müfid'in, risalede birebir iktibaslara çok az yer vermesi, onun ilmî derinliğini ve metnin özgün karakterini ortaya koymaktadır. Müellifin, Tevbe Sûresi'nin 1-2. ayetlerine dair yaptığı açıklamalar, tahlil, tercih ve değerlendirmeler ise tefsir ilmindeki birikimini ve yorum gücünü açıkça yansıtmaktadır. Ancak bu hususta daha geniş kapsamlı bir değerlendirme yapabilmek için müellifin tefsir sahasındaki diğer eserlerinin de detaylı bir şekilde tetkik edilmesi elzemdir. Bu makalenin ardından, bilhassa Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı haşiyesi bağlamında İsmail Müfid'in müfessirlik yönünü ele alan ve tefsir ilmindeki katkılarını ortaya koyan daha kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu

doğrultuda gerçekleştirilecek bir ilmî çalışmanın, alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı ve tefsir literatürüne kıymetli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Mukarrirler Meclisi, Huzur Dersleri, İsmail Müfid, Tefsir Geleneği, Tahkikli Neşir

Atıf Bilgisi

Abacı, Harun. “Mukarrirler Meclisi'nin Erken Dönemine Işık Tutan Bir Metin: İsmail Müfid'in Tevbe Süresi 1-2. Âyetlerinin Tefsiri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Eylül 2025), 987-1008. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1670049>

Geliş Tarihi	04.04.2025
Kabul Tarihi	11.07.2025
Yayın Tarihi	15.09.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Text Shedding Light on the Early Period of the Muqarrirs' Assembly: Ismā'īl Mufīd's Exegesis of the First-Two Verses of Surah al-Tawbah

Harun Abacı

0000-0003-2259-5722 | harunabaci@pau.edu.tr

Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Denizli, Türkiye

ROR ID: [01et21309](https://orcid.org/01et21309)

Abstract

During the Ottoman period, special tafsīr (exegesis) lectures were conducted in the presence and under the patronage of the sultan during the month of Ramaḍān, with the participation of the leading scholars of the time, within a structured framework of principles and procedures. These lectures, known as the “Huzur Lectures”, officially commenced in 1172/1759 and continued until the abolition of the caliphate in 1924. Throughout this period, numerous scholars participated in these sessions as muqarrirs (lecturers) and muḥātabas (respondents). The preparatory tafsīr discussions held in connection with the Huzur Lectures were referred to as “the Muqarrirs’ Assembly” (Majlis al-Muqarrirīn). One of the scholars who served as a muqarrir in both the Huzur Lectures and the Muqarrirs’ Assembly was Ismā’īl Mufīd, who spent most of his life as a mudarris. Despite being a prolific scholar who authored numerous works in various disciplines, biographical information about him is quite limited in the sources. This article examines the life, works, and scholarly gatherings in which Ismā’īl Mufīd participated. Additionally, it analyzes his role as a muqarrir in the ninth Muqarrirs’ Assembly convened in Ramaḍān 1199/1785, during which he delivered an exegesis on the first two verses of Sūrat al-Tawbah. The only known manuscript of this treatise is preserved in the Süleymaniye Library. The study first explores Ismā’īl Mufīd’s biography and scholarly contributions, followed by an evaluation of the treatise in terms of content and methodology, along with an assessment of its sources through a scholarly analysis. The critical edition of the treatise is presented in the final section. The extant records of the Huzur Lectures and the Muqarrirs’ Assembly are quite scarce. Sources indicate that Ismā’īl Mufīd participated as a muqarrir in the first Huzur Lecture of 1197/1783, though no detailed information about the content of his lecture is available. Although a chronological classification of the verses discussed in these lectures has provided some insights into the early period, no information is available regarding Ismā’īl Mufīd’s exposition of Sūrat al-Tawbah 1-2 in the ninth Muqarrirs’ Assembly of 1199/1785. To fill this gap, this study examines a manuscript identified among handwritten sources, which is now understood to belong to the same assembly. This text is one of the earliest known documents concerning the Muqarrirs’ Assembly and provides significant insights into its operation and content. In this context, the article presents the critical edition and analysis of this previously unmentioned and notably early text, shedding light on the formative period of the Muqarrirs’ Assembly. Thus, this study offers an important contribution to research on the Muqarrirs’ Assembly and enriches the academic literature in this field. In this work, like in the Huzur Lectures, Ismā’īl Mufīd mainly referred to al-Bayḍāwī’s tafsīr and used the dirāyah method, which focusses on language and meaning in tafsīr studies. However, he did not solely rely on al-Bayḍāwī’s tafsīr; he also utilized the works of esteemed commentators such as al-Zamakhsharī, Abū al-Su‘ūd, and al-Ḥafāzī, thereby examining the issues from a broad perspective and producing a well-grounded and valuable scholarly text. This demonstrates that the author engaged in a meticulous preparatory process before delivering his lesson and highlights his profound expertise in the science of tafsīr. Another noteworthy aspect of the treatise is its carefully crafted and original nature. While tafsīr works generally feature extensive quotations from earlier sources, Ismā’īl Mufīd’s exposition contains remarkably few verbatim citations, further showcasing his scholarly depth and the unique character of the text. His

explanations, analyses, preferences, and assessments regarding the exegesis of Sûrat al-Tawbah 1-2 provide valuable insights into his exegetical proficiency. However, a more comprehensive evaluation of his contributions to the science of tafsîr necessitates an in-depth examination of his other works in this field. Following this study, it is evident that a more extensive scholarly investigation is required to explore İsmâ'îl Müfid's exegetical approach, particularly within the framework of his glosses (hâshiyah) on al-Baydâwî's tafsîr. Such research is anticipated to fill a significant gap in the field and provide a valuable contribution to tafsîr studies.

Keywords

Tafsîr, Muqarrirs' Assembly, Huzur Lectures, İsmâ'îl Müfid, Tafsîr Tradition, Critical Edition

Citation:

Abacı, Harun. "A Text Shedding Light on the Early Period of the Muqarrirs' Assembly: İsmâ'îl Müfid's Exegesis of the First-Two Verses of Surah al-Tawbah". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/2 (September 2025), 987-1008. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1670049>

Date of Submission	04.04.2025
Date of Acceptance	07.11.2025
Date of Publication	09.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicalahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Huzur dersleri, yapı itibarıyla “sultanın huzurunda icra edilen dersler” anlamına gelmektedir. Bu dersleri temel ilke ve esasları göz önünde bulundurarak şu şekilde ifade etmek mümkündür: Esas olarak 1136/1724 yılında Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde başlayan ve 1172/1759 yılında III. Mustafa'nın (ö. 1187/1774) emriyle resmîyet kazanan bu ilmî toplantılar, padişahın biniş¹ merasiminin ardından, onun belirlediği mekânlarda düzenlenirdi. Dersler, şeyhülislâm tarafından seçilip padişahın onayıyla belirlenen yetkin ulemadan müteşekkil bir heyet tarafından icra edilir ve her sene Ramazan ayının bazı günlerinde gerçekleşirdi. Huzur dersleri, Kadı Beyzâvî'nin tefsiri merkeze alınarak, münazara yöntemiyle tedris edilen ve Osmanlı ilim geleneğinde müstesna bir yere sahip olan ilmî meclisler arasında yer almaktaydı.² Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, huzur dersleri konusunda pek çok mühim mesele bulunmaktadır. Konunun tarihçesi, mahiyeti ve icrası gibi hususlar, daha önce kaleme alınan eserlerde tafsilatlı bir şekilde ele alındığından,³ tekrar ihtimaline mahal vermemek adına bu çalışmada bu konular ayrıntılı olarak işlenmeyecek; yalnızca ilmî açıdan ehemmiyet arz eden bazı hususlara kısaca temas edilmekle iktifâ edilecektir.

Huzur dersleri, sultan ve devlet erkânının yanı sıra, dönemin önde gelen âlimlerinin katılımıyla gerçekleştirilen, tefsir konularının derinlemesine müzakere edildiği yüksek seviyeli ilmî meclislerdir. Bu meclislerde, dersi takrir etmekle vazifeli bir mukarrir yanında, ona sorular yöneltmek ve meseleleri müzakere etmekle vazifeli muhataplar da hazır bulunurdu. Son derece ciddiyet ve disiplin içerisinde icra edilen bu derslerde, mukarrirler önceden belirlenen ayet(ler) hakkında tafsilatlı izahlar yapar, ardından muhatapların yönelttiği sorular çerçevesinde ilmî tartışmalar vuku bulurdu. Yalnızca Ramazan ayında tertip edilen ve ekseriyetle Beyzâvî tefsirinin esas alındığı bu meclislerde, ayet tefsiri sürecinin çok yavaş ilerlediği görülmektedir. Nitekim, 1201/1787 ile 1205/1791 yılları arasındaki zaman diliminde yalnızca Bakara Sûresi'nin ilk otuz ayetinin tefsir edilebildiği tespit edilmektedir.⁴ Bu durumun meydana gelmesinde, ders sırasında dil ilimlerine dair derinlemesine tartışmalara girilmesinin ve ayetle doğrudan ilişkili olmayan meselelere de yer verilmesinin önemli rol oynadığı söylenebilir.

Huzur dersleri, ilmî ve toplumsal yönden birçok mühim fayda sağlamıştır. Padişahın huzurunda icra edilmesi hasebiyle, bu dersler ilim erbabının toplum nezdinde itibar

¹ Biniş: Osmanlı padişahlarının özellikle son yüzyıllarda at veya saltanat kayığı ile yaptıkları kısa süreli gezintiler için kullanılan bir tabirdir. bk. Abdülkadir Özcan, “Biniş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2025).

² Ömer Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 522.

³ Geniş bilgi için bk. Ömer Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 519-539; Aydın Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/28 (2013), 65-73; Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 1/1-345; Aydın Temizer, “Osmanlı Dönemi Türk Tefsir Ekolünde Huzur Dersleri”, *Osmanlı Döneminde Tefsir* II (2018), 450-458; Süleyman Gür, “Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi'nin Tahlili Neşri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* IV/2 (2020), 605-609; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 221-227; Rıdvan Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI/49 (2024), 53-100; Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Mart 2025); Mustafa Cihad Bakkal, “İlk Dönem Huzur Dersleri Mukarrirlerinden İsmail Müfid Efendi ve Enfâl Suresi 26. Ayetini Tefsiri: Tahkikli Neşir ve Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 540-542.

⁴ İpşirli, “Huzur Dersleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Mart 2025).

kazanmasına vesile olmuş, ilme ve eğitime verilen ehemmiyetin artmasına katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra, derslerde tefsir edilen ayetlerin ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmesi, âlimlerin farklı görüşler beyan etmesi ve bu görüşlerin serbest bir ilmî zeminde müzakere edilmesi, hususen tefsir ilminin, umumen ise İslâmî ilimlerin gelişimine büyük ölçüde katkı sunmuştur.⁵ Huzur derslerinin ortaya çıkışıyla birlikte, bu derslere ön hazırlık mahiyetinde mukarrirler meclisi adı verilen bir ilmî toplantı daha teşekkül etmiştir. Bu meclis, o yılın Ramazan ayında huzur derslerinde mukarrirlik yapan âlimlerin bir araya gelerek gelecek yılın huzur derslerine hazırlık yaptığı bir platform niteliğindedir. Huzur dersleri üzerine birçok akademik çalışma yapılmış olsa da mukarrirler meclisine dair müstakil bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Mevcut çalışmalarda ise mukarrirler meclisine yalnızca sınırlı ölçüde temas edilmiş olup, bu konu hakkında geniş çaplı bir akademik araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Osmanlı ilmî geleneğinde huzur dersleri ve mukarrirler meclisi, özellikle Ramazan ayında icra edilen yüksek seviyeli akademik toplantılar olup, her ikisi de ilmiye sınıfının en üst düzey temsilcilerinin katıldığı ilmî müzakerelere sahne olmuştur. Mahiyet, işlev ve etki bakımından aralarında belirli farklılıklar bulunmakla birlikte, her iki meclis de Osmanlı medrese sisteminin en seçkin tartışma platformlarını teşkil etmiştir. Huzur dersleri, doğrudan padişahın huzurunda icra edilen bir ilmî toplantı olup, genellikle tefsir merkezli bir konunun mukarrir (baş müderris) tarafından takdim edilmesi esasına dayanırdı. Mukarrir'in tefsirini sunduğu bu derslerde, muhataplar (diğer ulema) çeşitli açılardan eleştiriler getirir, konunun farklı yönleri tartışmaya açılır ve nihayetinde ilmî bir sonuca ulaşılmaya çalışılırdı. Huzur derslerinin en önemli özelliği, sarayda, devlet ricalinin ve bizzat padişahın huzurunda gerçekleştirilmesi ve bu sayede Osmanlı ilmî geleneğinin devlet ile doğrudan etkileşim içinde bulunmasını sağlamasıdır. Mukarrirler meclisi ise daha çok ilmiye sınıfı içerisinde icra edilen bir tartışma platformu olup, burada padişah bulunmaz, ilmî meseleler daha serbest ve detaylı bir şekilde müzakere edilirdi. Huzur derslerinin temel amacı, ilmî müzakereleri padişahın huzurunda icra etmek suretiyle Osmanlı yönetiminin ilmî geleneği desteklediğini ve ulema ile devlet arasındaki bağı kuvvetlendirdiğini göstermekken, mukarrirler meclisi daha çok ulema arasındaki iç istişareyi, ilmî ehliyetin test edilmesini ve derinlemesine tartışmaları önceleyen bir yapı arz etmekteydi. Bu bağlamda, mukarrirler meclisinin huzur derslerine bir hazırlık aşaması teşkil ettiği söylenebilir. Zira huzur derslerinde müzakere edilen konular, çoğu zaman öncesinde mukarrirler meclisinde ele alınmış, farklı bakış açıları değerlendirilmiş ve meseleler ilmî açıdan olgunlaştırılmıştır. Mukarrirler meclisinde bir mukarrir, sunacağı tefsir veya ilmî görüş üzerine derinlemesine hazırlanır ve karşıt görüşleri önceden değerlendirerek, daha sonra sunacağı huzur dersinde padişah huzurunda güçlü bir ilmî duruş sergileyebilirdi. Dolayısıyla mukarrirler meclisi, ilmî istişare ve hazırlık zemini oluştururken, huzur dersleri bu hazırlıkların devlet nezdinde ve resmî bir çerçevede takdim edilmesi anlamına gelmekteydi. Mukarrirler meclisinin mukarrir ve muhatapları, o yıl düzenlenen huzur derslerinde görev alan âlimlerden teşekkül ederdi. Mukarrir ve muhataplar padişah tarafından belirlenir ve mukarrirler meclisi, gelecek yıl veya ilerleyen yıllarda gerçekleştirilecek huzur derslerinin mukarrir ve muhataplarını tayin etmede önemli bir rol oynardı.⁶

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/9-11.

⁶ Mukarrirler meclisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, 85-90.

Huzur dersleri ve Mukarrirler Meclisleri'ne dair günümüze ulaşan belgeler oldukça sınırlıdır. Kaynaklarda, 1197/1783 yılının ilk huzur dersi meclisinde İsmail Müfid'in mukarrirlik yaptığı nakledilmekteyse de dersin muhtevasına dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.⁷ Konuya dair kaleme alınan başka bir çalışmada, günümüze ulaşan en eski tarihli huzur dersleri metninin, 1177/1764 senesine ait olduğu saptanmış ve yayımlanmıştır. Aynı çalışmada, tarih sıralaması açısından ikinci en eski metnin, 1200/1786 senesine ait olduğu belirtilmiştir.⁸ Derslerde tefsiri yapılan ayetleri baz alarak kronolojik sıralama esasına dayalı bir tasnif çalışmasının yapıldığı bir diğer araştırmada, ilk döneme dair bazı önemli tespitlere yer verilmiş olmakla birlikte,⁹ bizim çalışmamızda ele alınan İsmail Müfid ve onun 1199/1785 yılında dokuzuncu mukarrirler meclisinde takrir ettiği Tevbe Sûresi'nin 1-2. ayetleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁰ Yazma eserler arasında tespit ettiğimiz bu nüsha, 1199/1785 yılında icra edilen dokuzuncu mukarrirler meclisine ait olup, yaptığımız değerlendirmelere göre "Mukarrirler Meclisi" hakkında keşfedilen en eski tarihli metinlerden biri niteliğindedir. Bu doğrultuda, makalemizde mukarrirler meclisinin erken dönemine ışık tutan ve mevcut kaynaklarda zikredilmeyen oldukça eski bir metin neşredilmiş ve ilmî açıdan kapsamlı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle çalışma, ayrı bir ehemmiyete sahip olup, mukarrirler meclisine dair yapılan araştırmalara kıymetli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Eldeki bulgulara göre, akademik câmiada İsmail Müfid ve eserlerine dair yalnızca beş çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Kevser Kösem tarafından 2008 yılında hazırlanmış olan "İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî'nin Şerhu Ahlâk-ı Adudiyye" adlı yüksek lisans tezidir. İkinci çalışma, Anar Gafarov'un kaleme aldığı "İsmail Müfid İstanbulî'nin Adudiyye Geleneğine Katkısı ve Siyaset Düşüncesi" başlıklı makaledir. Üçüncüsü, Ersin Afacan ile Hayrettin Hayri Tokmakçı'nın birlikte hazırladıkları "Sporda Öfkenin Kaynağı Problemi: İsmail Müfid İstanbuli Merkezli Bir Çözümleme" adlı makaledir. Dördüncü olarak, Mustafa Cihad Bakkal tarafından yazılan "İlk Dönem Huzur Dersleri Mukarrirlerinden İsmail Müfid Efendi ve Enfâl Sûresi 26. Ayetini Tefsiri: Tahkiki Neşir ve Değerlendirme" başlıklı makale mevcuttur. Bu akademik çalışmaların yanı sıra, İsmail Müfid'in "Terceme-i Levâih" adlı eseri üzerine bir kitap çalışması da bulunmaktadır. Söz konusu eser, Fatih Yıldız tarafından "Tecelliler: Levâyih" adıyla 2023 yılında neşredilmiştir. İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında çok sayıda eser telif etmiş olan böylesine velûd bir âlim hakkında, büyük ölçüde İslâm ahlâk felsefesiyle sınırlı yalnızca beş çalışmanın yapılmış olması, kanaatimizce önemli bir eksiklik teşkil etmektedir. Müellifin büyük kısmı yazma hâlinde bulunan, özellikle tefsir, fıkıh, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi temel İslâmî ilimlere dair eserleri, araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Bu makalede, İsmail Müfid'in mukarrirler meclisinde sunduğu bir metin ortaya çıkarılarak, bu alandaki eksikliğin bir nebze olsun giderilmesi hedeflenmiştir. Müellifin huzur derslerinde takrir ettiği ilk metin, 1197/1783 Ramazan ayının ilk huzur dersi meclisinde sunduğu çalışma

⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/172.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Gür, "Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi'nin Tahlili Neşri", 607-608.

⁹ Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi", 283-284.

¹⁰ Bkz. Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi", 282.

olup, Mustafa Cihad Bakkal tarafından neşredilmiştir.¹¹ Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İsmail Müfid'in biyografisi, kaleme aldığı eserleri ve iştirak ettiği ilmi meclisler hakkında kapsamlı bilgi sunulmuştur. İkinci bölümde ise risalenin tanıtımı ve değerlendirilmesi ele alınmış; bu kapsamda nüshanın tanıtımı, yazılış gayesi ve tahkik sürecinde takip edilen yöntem detaylandırılmıştır. Ardından metin, muhteva ve yöntem açısından tahlil edilmiş, risalede başvuru kaynaklar incelenmiştir. Çalışmanın son kısmında, risalenin tahkikli neşri sunulmuştur.

1. İsmail Müfid: Hayatı, Eserleri ve İştirak Ettiği İlmî Meclisler

1.1. Biyografisi ve İlmî Mirası

İsmail Müfid Efendi'nin hayatına dair mevcut kaynaklarda sınırlı bilgiler yer almaktadır. Babası Attar Ali Efendi olup aslen İstanbulludur.¹² 1132/1720 yılında Davutpaşa'da dünyaya gelmiştir.¹³ "Rûmî, Nakşibendî, Hanefî ve İstanbulî" nisbeleriyle anılmıştır.¹⁴ İlim tahsilini, dönemin kıymetli âlimlerinden Akkirmânî Mehmed Efendi (ö. 1174/1760), Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780) ve Kudsî Efendi (ö. ?) gibi zatların ders halkalarında bulunarak tamamlamıştır.¹⁵ Tahsilini tamamlamasının ardından, Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'nin (ö. 1175/1762) 1172/1758 tarihinde düzenlediği imtihanında üstün başarı göstererek haric-i ruûs payesiyle müderrislik makamına layık görülmüştür. Ardından Mekke payesini de elde etmiştir.¹⁶

Çok sayıda talebe yetiştirdiği ifade edilmekle birlikte, biyografik kaynaklarda talebelerine dair isimler zikredilmemektedir.¹⁷ Huzur dersleri üzerine dair bir çalışmada, kendisinden "Hâfız-ı Kütüb"¹⁸ İsmail Efendi" şeklinde söz edilmektedir.¹⁹ Bu ifadeden, kendisinin kütüphanelerde görev yaptığı ve kitaplar hususunda geniş bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklar, bir süre Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nde "hâfız-ı kütüb" olarak vazife yaptığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra, ömrünün büyük bir kısmını müderrislik ve eser telifi ile geçirmiştir.²⁰ Tefsir, fıkıh, edebiyat ve hat sanatları gibi pek çok ilim dalında mahir bir âlim olan İsmail Müfid Efendi, Nakşibendî tarikatının halifelerinden olup 1217/1802 yılında vefat etmiştir.²¹ Kabri, Davutpaşa Camii haziresinde bulunmaktadır.²²

¹¹ Mustafa Cihad Bakkal, bu çalışmayı hazırlarken mukarrirler meclisine ait olan söz konusu metni tespit etmiş ve bu çalışmayı tarafımdan ele alınmasını teklif etmiştir. Yapılan bu kıymetli teklif ve tavsiyesi dolayısıyla kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2/733.

¹³ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musanifin* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.), 1/223; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1213.

¹⁴ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır* (Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1988), 1/94.

¹⁵ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1213.

¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 1/253.

¹⁷ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1213.

¹⁸ bkz. İsmail E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Mart 2025).

¹⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/172.

²⁰ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253.

²¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/94.

²² Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253.

İsmail Müfid Efendi, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslâm tarihi ve İslâm felsefesi gibi çeşitli ilim dallarında kıymetli eserler telif etmiştir. Şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar ve tercüme türlerinde kaleme aldığı eserleri, ilmî derinliği ve titizliğiyle dikkat çekmektedir. Türkiye kütüphanelerinde bulunan eserlerinin büyük bir kısmı yazma hâlinde olup, toplamda otuza yakın eseri günümüze ulaşmıştır. İsmail Müfid Efendi'nin öne çıkan eserleri şunlardır:

- *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beyzâvî*: Bu çalışma, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirinin ilk beş sûresine yazdığı haşiyeleri ihtiva etmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu'nda yer alan 101 numaralı müellif nüshası, bu haşiyelerin tamamını kapsamaktadır. Ayrıca, her bir sûreye ait ayrı ferağ kaydı bulunan nüsha, Recep 1217/1802 tarihinde tamamlanmıştır. Söz konusu eserin, dibacesi ile ilk iki sûrenin ilk beş ayetine dair haşiyeyi kapsayan kısım, aynı kütüphanede Esad Efendi koleksiyonunun 218 numaralı bir nüshasında mevcuttur.
- *Şerhu'l-ahlâki'l-Adudiyye*: Adudüddîn el-Îcî'nin ahlâk felsefesine dair eserinin şerhi olup İslam ahlâkının temel ilkelerini ele alır. Bu eser, 2014 tarihinde Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı tarafından neşredilmiştir.
- *Şerhu's-şemâilü'n-nebeviyye*: Tirmizî'nin “eş-Şemâilü'n-Nebeviyye” adlı eserinin şerhi olup Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahlâkî ve fizikî özelliklerini ele alır.
- *Hediyyetü efkârî'l-abid İsmâil Müfid*: Tasavvufun temel konularına dair yazılmış Türkçe bir eserdir.
- *Terceme-i fikh-ı ekber*: İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin itikadî konularını ele aldığı “el-Fikhü'l-Ekber” adlı eserinin tercümesidir.
- *Terceme-i muhtasari'l-Kudûrî*: Hanefi fıkının temel kaynaklarından “Muhtasarü'l-Kudûrî”nin tercümesidir.
- *Terceme-i ehâdis-i erbain*: Kırk hadis derlemesi olup Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önemli hadislerini içerir.
- *Terceme-i levâih*: Abdurrahman el-Câmî'nin (ö. 898/1492) tasavvufî konuları işlediği “Levâih” adlı eserinin tercümesidir. Bu eser, *Tecelliler: Levâyih* adıyla 2023 yılında Fatih Yıldız tarafından yayımlanmıştır.²³

Hayatına dair kaynaklarda çok sınırlı bilgi yer alan İsmail Müfid'in eserleri incelendiğinde, İslâmî ilimlerin farklı alanlarında etkin, velûd bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinin yanı sıra, huzur derslerinde ve mukarrirler meclisinde takrir ettiği iki metin de mevcuttur. Bunlardan ilki, 1197/1783 yılı Ramazan ayında yapılan ilk huzur dersinde Enfâl sûresi 26. ayetin tefsirini içeren metindir.²⁴ İkinci metin ise, bu makalenin de konusu olan 26 Ramazan 1199/1785 tarihinde düzenlenen Ramazan ayının son ilmî meclisinde, yani mukarrirler meclisinde Berâe sûresinin ilk iki ayetine ilişkin verdiği dersin metnidir.²⁵

²³ Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/223; Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, 2/733; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 381.

²⁴ İsmail Müfid b. Ali el-Attâr el-Hanefî İstanbulî, *Risâle fî Tefsiri'l-Âyeti “Ve'z'kürâ iz Entüm Kalilün Müste'afüne fî'l-Arz”* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b-91b.

²⁵ İsmail Müfid b. Ali el-Attâr el-Hanefî İstanbulî, *Risâle fî tefsiri evveli sûreti'l-Berâe* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-007), 85b-88a.

1.2. Katıldığı Huzur Dersleri ve Mukarrirler Meclisi

Kaynaklarda, İsmail Müfid Efendi'nin hicrî 1185/1771, 1188/1774, 1197/1783, 1198/1784, 1199/1785 ve 1200/1786 tarihlerinde toplam altı defa huzur derslerine mukarrir olarak katıldığı belirtilmektedir.²⁶ 1185/1771 ve 1188/1774 tarihlerinde İsmail Müfid'in hangi meclislerde mukarrirlik yaptığına dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, 1198/1784 yılının ilk huzur dersinde İsmail Müfid'in mukarrirlik yaptığı ve Fetih sûresinden bazı âyetleri takrir ettiği bilinmektedir.²⁷ 1199/1785 yılı Ramazan ayında ise toplam dokuz meclis icra edilmiştir. Bu meclislerin ilk sekizi huzur derslerinden, dokuzuncusu ise mukarrirler meclisinden müteşekkildir. Söz konusu yıl tertip edilen meclislerde mukarrirlik vazifesi üstlenen âlimler şu şekildedir:

- *Birinci Meclis:* Bu yılın ilk huzur dersinde mukarrirlik vazifesini, bir önceki yılın ilk meclisinde olduğu gibi, İsmail Müfid Efendi üstlenmiştir. 1199/1785 yılı 2 Ramazan Cumartesi günü icra edilen bu mecliste, Saf sûresinin 13. âyetinin tefsiri ele alınmıştır. Ancak, kütüphanelerde mevcut yazma eserler arasında bu derse ait takrir metnine henüz rastlanmamıştır.
- *İkinci Meclis:* Mukarrir, Mazrubî Ahmed Efendidir.
- *Üçüncü Meclis:* Mukarrir, Viranşehirli Hasan Efendidir.
- *Dördüncü Meclis:* Mukarrir, Abdi (Abdulhalim'in kısaltılmışı) Efendidir.
- *Beşinci Meclis:* Mukarrir, Kuyucaklı Abdurrahman Efendidir.
- *Altıncı Meclis:* Mukarrir, Çorumlu Ebû Bekir Efendidir.
- *Yedinci Meclis:* Mukarrir, Ödemişli Ali Efendidir.
- *Sekizinci Meclis:* Mukarrir, Münip Efendidir.
- *Dokuzuncu Meclis (Mukarrirler Meclisi):* Bu makalenin ana konusunu teşkil eden 1199/1785 yılı Ramazan ayının 26'sında,²⁸ Kâşîlî Kasrı'nda icra edilen dokuzuncu ve son meclis olan mukarrirler meclisinin mukarriri, yılın ilk huzur dersinde de mukarrirlik vazifesini üstlenen İsmail Müfid Efendi olmuştur. Bu meclisin muhatapları ise, Ramazan boyunca gerçekleştirilen sekiz ayrı huzur dersi meclisinin mukarrirlerinden oluşmaktadır. Zira yerleşik huzur dersleri geleneğine göre, yılın sonunda düzenlenen ve huzur dersi niteliğinde olmayan mukarrirler meclisinin mukarriri ve muhatapları, o yılın huzur derslerinde mukarrirlik yapan isimlerden seçilirdi. Mukarrirler meclisi, gelecek yıl ve ilerleyen yıllarda icra edilecek huzur derslerine yönelik ilmî hazırlıkların yapıldığı bir zemin teşkil etmekteydi. Nitekim, bir sonraki yıl gerçekleştirilen huzur derslerinin mukarrirleri, bu mecliste mukarrir ve muhatap olarak bulunan âlimlerden oluşmuştur. Böylece, iki yıl üst üste aynı isimler mukarrirlik görevini ifa etmiştir. Daha sonraki yıllarda vazife alan mukarrirlerin büyük bir kısmı da yine bu mecliste yer alan âlimler arasından seçilmiştir.²⁹

²⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 3/929.

²⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/68.

²⁸ Mardin'in *Huzur Dersleri* eserinde bu tarih 25 Haziran diye belirtilmektedir. bk. Mardin, *Huzur Dersleri*, 3/70. Ancak yazma nüshanın mukaddimesinde bu tarihin yazı ile 26 Ramazan olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. bk. İstanbul, *Risâle fî tefsiri evvelî sûretî'l-Berâe* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-007), 85b.

²⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 3/69-73.

Yazma nüshada yer alan *minhuvât* kayıtlarına göre, bu meclisteki muhataplardan Çorumlu Ebû Bekir ve Ödemişli Ali Efendi dışındaki altı muhatap, ders esnasında sorular yöneltmiştir. Görüldüğü üzere, Çorumlu Ebû Bekir ve Ödemişli Ali Efendi herhangi bir soru sormamış, dersi dinlemekle yetinmişlerdir.

İsmail Müfid Efendi'nin mukarrirlik yaptığı 1199/1785 yılı, I. Abdülhamid'in hükümdarlık dönemine (1187-1203/1774-1789) tekabül etmektedir.³⁰ Bu durum, İsmail Müfid Efendi'nin huzur dersi takririni bizzat Sultan I. Abdülhamid'in huzurunda gerçekleştirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde, icra ettiği mukarrirler meclisindeki mukarrirlik vazifesine de yine Sultan I. Abdülhamid tarafından tayin edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, yazma nüshanın önsözünde İsmail Müfid Efendi'nin *Sultan* unvanıyla bahsettiği zatın, Sultan I. Abdülhamid olduğu anlaşılmaktadır.³¹

2. Risalenin Tanıtımı ve Değerlendirmesi

2.1. Nüshanın Tanıtımı ve Yazılış Amacı

Yaptığımız araştırmalar neticesinde, İsmail Müfid Efendi'nin 26 Ramazan 1199/1785 tarihinde dokuzuncu mukarrirler meclisinde takrir ettiği metne dair yalnızca bir nüsha tespit edilebilmiştir. Tespit edilen bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa Koleksiyonu'nda 80 numarada kayıtlı bulunan mecmuanın 7. risalesi olup, 85b-88a varakları arasında yer almaktadır.³² Talik hattı kullanılarak, oldukça okunaklı biçimde yazılmış metnin ilk sayfası 15, son sayfası 19 olup, ara sayfalar 23 satırdan oluşmaktadır. Sayfa kenarlarında çok sayıda *minhuvât* kaydı yer almaktadır; bu kayıtlardan yalnızca ikisi metne ilişkin bilgi notu içerirken, diğerleri soruyu soran muhatapların isimlerini belirtmektedir. *Minhuvât* kayıtları dışında, ayrıca *minhuvât* kategorisine girmeyen dört not daha bulunmaktadır. Bu notların her biri, soruyu soran muhatapların isimlerini içermektedir. Muhtemelen bunlar da aslında birer *minhuvât* kayıdır. Ancak notların sonunda "*minhuvât*" (مِنْهُ) işaretinin konulması unutulmuştur.

Nüshada risalenin ismine dair herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, katalogda ana konusu göz önüne alınarak eser, "*Risâle fî tefsîri evveli sûreti'l-Berâe*" / "*رسالة في تفسير أول سورة البراءة*" şeklinde isimlendirilmiştir. İstinsah tarihi 1199 olarak belirtilmiş olup müstensih ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kaydedilen 1199 istinsah tarihi, müellifin te'lif tarihi ile aynıdır; bu husus, nüshanın müellif nüshası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim mecmua içinde müellife ait peş peşe yer alan iki risale bulunmakta ve her iki risalenin yazı stili birbirine benzemekte, ayrıca bu risalelerin yazısı diğer risalelerden farklılık göstermektedir. Bu özellikler, ilgili iki risalenin müellif nüshası olduğuna işaret etmektedir.

İsmail Müfid, metnin başında 1199/1785 yılının 26 Ramazan'ında, dokuzuncu mukarrirler meclisinde takrir ettiği Berae/Tevbe sûresinin ilk iki âyetinin tefsirini kaleme aldığını belirtmektedir.³³ Mukaddimede, Sultanın huzurunda icra edilen ilk meclisten sonraki dokuzuncu meclis ifadesi kullanılmış olup bu ifade, müellifin o yıl ilk huzur dersinde mukarrirlik görevini

³⁰ Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi", 283.

³¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/189.

³² İstanbul, *Risâle fî Tefsîri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fî'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 85b-88a.

³³ İstanbul, *Risâle fî Tefsîri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fî'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b.

üstlendikten sonra, dokuzuncu mukarrirler meclisine kadar bir daha mukarrirlik yapmadığını işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, İsmail Müfid, o yıl hem huzur dersinde hem de mukarrirler meclisinde olmak üzere iki kez mukarrirlik yapmıştır. Dolayısıyla, bu risale, İsmail Müfid'in 1199/1785 yılının 26 Ramazan ayının dokuzuncu meclisinde sunduğu dersin metnini ihtiva etmektedir. Söz konusu ders, sözlü olarak gerçekleştirilmiş; ders sonrasında hafızasında kalan bilgiler risale şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif, risalenin hem önsözünde hem de ferağ kaydında (مَا بَقِيَ فِي الْخَاطِرِ) “hafızamda kalan bilgiler” ifadesine yer vererek bu hususa temas etmektedir. Bu nedenle, metin takrir sırasında doğrudan kaleme alınmadığından, ders esnasında ifade edilen bazı bilgilerin eksik kalma ihtimali bulunmaktadır.

2.2. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

Risalenin tahkik sürecinde ve dipnotların düzenlenmesinde, İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu temel alınmıştır. İzlenen metot hakkında ana hatlarıyla şu hususları belirtmek mümkündür:

- Metin içerisinde geçen ayetler, okuyucunun kolaylıkla takip edebilmesi amacıyla çiçekli parantez içine alınarak harekelenmiştir.
- Kelimelerin yazımında, günümüzün Arapça imla ilkeleri esas alınmıştır. Örneğin, risalede noktasız yazılan ى harfi, uygun noktalar eklenerek ي şeklinde; ayrıca ا harfiyle yazılan hemze, إ şeklinde düzeltilmiştir.
- Metnin kolay okunup anlaşılmasını sağlamak için, asıl nüshada kırmızı mürekkeple çizili olan ifadeler, paragraf başı yapılarak parantez içine alınmış ve harekelenmiştir.
- Yazım hatası olduğu düşünülen kelimeler düzeltilmiş; bu husus dipnotlarda belirtilmiştir. Örneğin, asıl nüshada “عقلت” şeklinde geçen fiil, “علقت” olarak tashih edilmiş ve ilgili dipnotta bilgilendirme yapılmıştır.
- Hâmişte yer alan bilgiler, ilgili yerlere dipnot eklenerek belirtilmiştir. Örneğin, hâmişte yer alan “ويندفع به ما ذكره ابن الكمال من أن هذا التوجيه غير صحيح لأنه مبني على الرأي والصور وترتيبها” notuyla ilgili olarak bu metot takip edilmiştir. Özellikle, minhuvat kayıtlarına ayrı bir önem verilmiş; bu kapsamda, hâmişte yer alan bilginin sonuna «منه» simgesi eklenerek, bilginin minhuvat kaydı olduğuna işaret edilmiştir.
- Risalede, eser veya yazar adı belirtilerek yapılan atıfların kaynakları saptanmış ve ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Ayrıca, İsmail Müfid herhangi bir kaynağa doğrudan atıfta bulunmamakla birlikte yer verdiği bazı fikirlerinde çeşitli kaynaklardan faydalandığı tespit edilmiş ve bu hususlar dipnotlarda ifade edilmiştir.

3. Metnin Tahlili

Bu bölümde, risalenin içeriği ve metodu kapsamlı bir şekilde değerlendirilecek; metinde yararlanılan kaynaklar ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Akademik çerçevede yapılacak bu analizde, risalenin sunduğu argümanların temelleri ve kaynakların katkıları irdelenerek, eserin genel ilmî değeri ortaya konulacaktır.

3.1. Muhteva ve Metot Analizi

Bu risale, özellikle Tevbe Sûresi'nin başında Bismelenin yer almamasına dair yapılan tartışmaları ve bu husustaki delilleri ele alan ilmî bir metin olarak dikkat çekmektedir. Müellif, öncelikle Bismelenin zikredilmeyişini “Bu sûrenin başında emanın kaldırılmış olması” gerekçesiyle

açıklamakta, Bismelenin mahiyetinin güvenlik, rahmet ve bereket unsurlarını içermesi sebebiyle burada yer almayışının hikmetli olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, müellifin mantık ve münâzara ilimlerinin yöntemlerini takip ettiği ve delillerini mukaddime-netice ilişkisi çerçevesinde sistematik bir şekilde sunduğu görülmektedir.

Risâlede, Bismelenin zikredilmeyişine dair ortaya konan gerekçelere yönelik itirazlar ve bunlara verilen cevaplar sistematik bir biçimde ele alınmaktadır. Müellif, Bismelenin yalnızca teberrük için kullanıldığı ve her durumda emana delalet etmediği yönündeki itiraza karşı, Bismelenin hem teberrük hem de Allah'ın isimleriyle istiane ve rahmet sıfatlarını hatırlatma fonksiyonlarına sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Bismelenin terk edilmesinin sûreyle olan uyumuna yönelik deliller ortaya konulmakta ve münâzara ilim geleneğinde yaygın olan delil-karşı delil sistematizmasının risalede güçlü bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Müellif, hadis rivayetlerini de dikkate alarak, Tevbe Sûresi'nin inişiyile ilgili olarak Resûlullah'ın (s.a.v.) tatbikatını delil getiren görüşleri ele almaktadır. "Her önemli iş Besmele ile başlanmazsa noksan kalır" mealindeki hadisle yapılan itiraza karşılık olarak, bu hadisin mutlak olmadığı ve bazı durumlarda Bismelenin zikredilmeyişinin hikmete muvafık olabileceği yönünde bir açıklama sunulmaktadır. Bu değerlendirme, hadis metinlerinin usûl-i fıkıh bağlamında nasıl ele alındığına dair klasik ilmî yaklaşımlarla örtüşmektedir.

Dil açısından incelendiğinde, risalede belâğatin önemli bir unsur olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle istidlâl ve reddiye bölümlerinde kullanılan kelime seçimleri, Arap dili ve edebiyatına vakıf kimselerin dikkatini çekecek bir ihtimamla şekillendirilmiştir. Örneğin, "كيف ويسن التترك بها" gibi cümlelerde nahiv ve sarf açısından sağlam bir yapı inşa edilmiştir. Bu durum, risalenin yalnızca içerik açısından değil, dilbilim ve belâgat yönünden de yüksek bir ilmî seviyeye sahip olduğunu göstermektedir.

Müellif, risalede fıkıh usulü ve kelam ilmi açısından da dikkate değer bir tartışmaya yer vermektedir. Bismelenin zikredilmeyişinin Allah Teâlâ'nın bir fiili olduğu ve dolayısıyla bir hikmete mebni olması gerektiği yönündeki yaklaşımı, klasik Hanefî ve Mâturîdî düşünce sistematizasyonu ile uyum arz etmektedir. Zira Hanefî usûlünde, Allah Teâlâ'nın fiillerinin hikmet üzere cereyan ettiği ve her fiilin maslahat taşıdığı esası benimsenmektedir. Müellif, bu çerçevede "Allah Teâlâ bir şeyi terk ettiğinde, bunun hikmeten bir gerekliliği vardır" şeklinde bir ön kabulü esas alarak meseleyi açıklamaktadır.

Risâlenin son kısmında, kelâmî bir tartışmaya yer verilmekte ve Allah'ın kelâm sıfatı bağlamında Kur'an'ın mahiyeti ele alınmaktadır. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına dair hususlar, Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki klasik ihtilafları hatırlatır nitelikte olmakla birlikte, müellif bu meseleyi daha çok lafız ve mana ilişkisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Müellif, Kur'an'ın Allah'ın ezeli sıfatı olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte, lafızlarının insana intikal eden yönü itibarıyla mahlûk olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet'in temel görüşleriyle uyumlu olup, özellikle Eş'arî ve Mâturîdî ekollerine yakın bir anlayışı yansıtmaktadır.

Risale, ayrıca Kur'an'ın tertibi, ayet ve sûrelerin dizilişi konularında da önemli tespitler sunmaktadır. Tevbe Sûresi'nin nüzülü ve tertibi ile ilgili aktarılan rivayetlerde, sahabe içindeki

icmâ ve ihtilaf noktaları ele alınmakta, sûrelerin sıralanmasının vahiy kaynaklı olup olmadığına dair tartışmalara değinilmektedir. Özellikle sahabe dönemindeki bazı uygulamalar ışığında, Tevbe Sûresi'nin tertibi hususunda farklı görüşlerin değerlendirildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, risale Kur'ân'ın iç yapısındaki lafzî ve manevî uyum meselesine de dikkat çekmektedir. Tevbe Sûresi'nin besmelesiz başlaması ile sûrenin muhtevası arasındaki irtibat üzerinde durulmakta, buradan hareketle Kur'ân'ın nazmî yapısına dair bazı ipuçları sunulmaktadır. Müellif, dilbilimsel açıdan da meseleyi ele almakta ve kelimeler arasındaki mana ilişkilerini inceleyerek Kur'ân'ın nazmî yapısının inceliklerine dair önemli tespitlerde bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu risale, Besmelenin Tevbe Sûresi'nin başında neden yer almadığı meselesini, tefsir, hadis, usûl, kelâm ve belâgat perspektiflerinden ele alan kapsamlı ilmî bir çalışma niteliğindedir.

Risâle, ilmî disiplinler arası bir bütünlük içinde ele alınmış olup klasik İslâmî ilim geleneğinin tartışma üslubuna uygun bir metot takip edilmiştir. Müellifin konuya dair derin vukufiyeti ve meseleyi çok yönlü ele alışı, risalenin yalnızca bir tefsir çalışması değil, aynı zamanda bir kelâm ve usûl analizi niteliği taşıdığını göstermektedir. Bu yönüyle metin, hem klasik İslâmî ilimlerde derinleşmek isteyenler hem de akademik düzeyde meseleleri incelemek isteyenler için kıymetli bir kaynak niteliğindedir. Bu risale, klasik İslâmî ilimlerin metodolojik derinliğini yansıtan bir tefsir çalışmasının ürünü olup özellikle kelâm ve usûl-i fıkıh perspektiflerini iç içe geçiren bir analiz sunmaktadır. Metnin temel yapısı, besmelesiz başlayan Tevbe Sûresi'ne dair yapılan bir inceleme ekseninde şekillenmektedir. Risalenin en dikkat çekici hususlarından biri, bir mesele etrafında üretilen itirazların kademeli olarak ele alınıp, bunların usûlî bir yöntemle değerlendirilmesidir. Bu açıdan metnin, klasik cedel geleneğine sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir.

Müellifin risalede ileri sürdüğü görüşleri destekleme yöntemi, yalnızca naklî delillere dayanmamakta, aynı zamanda aklî istidlâl ve lafızlar arası ilişkileri çözümlemeye yönelik semantik analizleri de içermektedir. Özellikle “بسم الله أمّن” önermesi üzerine yapılan tartışma hem mantikî hem de dilbilimsel bir yöntemle ele alınmıştır. Besmelenin terk edilmesinin “رفع الأمان” ilkesiyle ilişkilendirilmesi, metnin kelâmî arka planını gözler önüne sermektedir. Ancak bu ilkenin zorunlu olup olmadığına dair muhalif yaklaşımlar da usûlî bir metotla ele alınarak, sûnet ve sahabe tatbikatına dair verilerle mukayese edilmiştir.

Risalenin iç örgüsünde, her iddianın karşısına bir itiraz koyma ve ardından bu itirazı çürüten bir karşı delil sunma metodu belirgin şekilde hissedilmektedir. Bu yöntem hem Hanefî hem de Şafîî usûl literatüründe yaygın olarak görülmektedir. Özellikle “حديث الابتداء” bağlamında ortaya konan mülâhazalar, kelâmî çerçevede “العام والخاص” ve “الحكم المتعلق بالحكمة أو العلة” ilkeleri ekseninde şekillenmektedir. Müellif, belâgatin inceliklerini de kullanarak “عدم الذكر” ile “الترك” arasındaki farkı vurgulamış ve bunun kelâmî ve fikhî sonuçlarına dair önemli tespitlerde bulunmuştur.

Dilbilim açısından bakıldığında, risalenin belâgat ilminin kurallarına titizlikle riayet edilerek inşa edildiği görülmektedir. Bilhassa “قصر الموصوف على الصفة” tekniğiyle, besmelenin terk edilmesinin tek gerekçesi olarak “رفع الأمان” ilkesinin gösterilmesi, risalenin metodolojik yönünü

kuvvetlendiren bir unsur olmuştur. Ancak müellif, taassuba düşmeden muhalif görüşlerin kelâmî ve tefsirî dayanaklarını da ele almış ve bunları detaylı bir şekilde tartışmıştır.

Risalenin en güçlü yönlerinden biri, fikhî ve kelâmî boyutlar arasında kurduğu dengedir. “ترك البسمة” konusunun yalnızca bir tefsir veya nahiv meselesi olmadığı, bunun doğrudan furû fikh ve ibadetler bağlamında da ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sebeple sahabe uygulamalarına yapılan atıflar ve kıraat rivayetlerinin değerlendirilmesi, meseleyi yalnızca nazarî bir tartışma olmaktan çıkarıp pratik bir boyuta taşımaktadır. Son olarak, risalenin ele aldığı meselelerin derinliği kadar, kullanılan dilin ihtişamı da göz ardı edilmemelidir. Hem lafız hem de mana açısından titizlikle seçilmiş terkipler, metnin belâgat açısından güçlü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, müellifin yalnızca bir müfessir veya fakih olmadığını, aynı zamanda belâgat ve Arap dili konusunda da derin bir vukufiyet sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Risale boyunca kullanılan itiraz/soru-cevap yöntemi, bir yandan mantikî tutarlılığı sağlarken, diğer yandan okuyucunun zihnini diri tutarak ilmî bir risalenin nasıl olması gerektiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

3.2. Kullanılan Kaynaklar

Risalede en fazla başvuru yapılan kaynak, derslerin temel metni olan Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) tefsiridir. İkinci en önemli kaynak ise, Beyzâvî tefsirinin esas aldığı Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı eseridir. Bunların yanı sıra, İsmail Müfid metin içerisinde farklı eserlere de doğrudan atıfta bulunmaktadır. Risalede ismi geçen kaynaklar arasında Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-Selîm*, Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-Kurrâ* ve Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh* adlı eserleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte, eser ismi zikredilmeksizin Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659), Hayâlî (ö. 875/1470), Sa'dî Çelebî (ö. 945/1539) ve Kul Ahmed (ö. 950/1543) gibi âlimlerden de söz edilmektedir. Ancak, bu şahıslara yapılan atıflarda, onların hangi eserlerinden yararlandığına dair açık bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte, anılan isimlerin *Keşşâf* veya Beyzâvî üzerine hâşiyeler kaleme aldıkları bilindiğinden, İsmail Müfid'in de doğrudan bu hâşiyelere müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, risâlenin münhuvât kaydında Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) bir sözüne de atıfta bulunmaktadır.

İsmail Müfid'in kaynak ismi vermeksizin aktardığı bilgiler incelendiğinde, özellikle iki eserden yoğun bir şekilde faydalandığı görülmektedir. Dahası, muhataplarının sordukları soruların da büyük ölçüde bu iki kaynaktan beslendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu eserler, Hafâcî'nin Beyzâvî hâşiyesi ile Ebussuûd Efendi'nin tefsiridir. Nitekim, İsmail Müfid her ne kadar yalnızca üç yerde Ebussuûd'un, bir yerde ise Şihâb'ın ismini açıkça zikretmiş olsa da aslında birçok yerde onların adını anmaksızın tefsirlerinden iktibaslar yapmıştır. Bu durum, risâlenin temel eksenini bu iki eserin oluşturduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, huzur dersleri ve mukarrirler meclisinde Beyzâvî tefsirinin anlaşılmasında bu iki kaynağın ne kadar kıymetli görüldüğü anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı ilmî geleneğinde önemli bir yer tutan huzur dersleri ve mukarrirler meclisi bağlamında İsmail Müfid'in ilmî katkılarını ele almıştır. Huzur dersleri, padişahın huzurunda gerçekleştirilen ve Osmanlı ilim dünyasında büyük bir itibara sahip olan tefsir

müzakereleri olarak dikkat çekmektedir. Mukarrirler meclisi ise bu derslere ön hazırlık mahiyetinde olup, ulema arasında derinlemesine ilmî tartışmaların yürütüldüğü önemli bir platformdur.

Çalışmada, İsmail Müfid'in mukarrirler meclisinde takrir ettiği Tevbe Sûresi'nin 1-2. ayetlerinin tefsirine dair yazma eserler arasında tespit edilen tek nüsha ele alınmış ve tahkikli neşri gerçekleştirilmiştir. Mukarrirler meclisine dair günümüze ulaşan kayıtların son derece sınırlı olması, bu çalışmanın ilmî önemini artırmaktadır. Söz konusu risale, yalnızca bir tefsir metni olmanın ötesinde, Osmanlı medrese sisteminde ilmî münazaraların nasıl yürütüldüğünü ve dönemin ilmî anlayışını ortaya koyan kıymetli bir vesika niteliğindedir.

Elde edilen bulgular, İsmail Müfid'in özellikle Beyzâvî tefsiri üzerine yoğunlaştığını, ancak Zemahşerî, Ebussuûd Efendi ve Şihâbüddîn el-Hafâcî gibi muteber müfessirlerin eserlerinden de geniş ölçüde istifade ettiğini göstermektedir. Müellif, kelâm, usûl-i fıkıh ve belâgat gibi farklı ilim dallarına vâkıf olduğunu risalesinde ortaya koymuş, Besmelenin Tevbe Sûresi'nin başında neden yer almadığına dair meseleyi çeşitli açılardan değerlendirmiştir.

Bu çalışmanın en önemli katkılarından biri, mukarrirler meclisine ait gün yüzüne çıkarılmış en eski metinlerden birini akademik camiaya kazandırmasıdır. Ayrıca, Osmanlı medrese sisteminde ilmî yeterliliğin nasıl test edildiği ve ilmî otoritenin nasıl şekillendiği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Sonuç olarak, İsmail Müfid'in bu risalesi, Osmanlı tefsir geleneğinin anlaşılmasına yönelik önemli bir katkı sağlamaktadır. Gelecekte, müellifin diğer eserleri üzerine yapılacak ayrıntılı çalışmalar, Osmanlı ilim geleneğinin daha geniş bir perspektifle değerlendirilmesine imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda, mukarrirler meclisi ve huzur dersleri ile ilgili daha fazla yazma eser tespit edilerek neşredildiğinde, Osmanlı ilmî geleneğinin gelişimi üzerine daha derinlemesine analizler yapılabilecektir.

Kaynakça | References

- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.
- Bakkal, Mustafa Cihad. "İlk Dönem Huzur Dersleri Mukarrirlerinden İsmail Müfid Efendi ve Enfâl Suresi 26. Ayetini Tefsiri: Tahkikli Neşir ve Değerlendirme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 536-557.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Erünsal, İsmail E. "Hâfız-ı Kütüb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-kutub>
- Gür, Süleyman. "Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi'nin Tahlili Neşri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* IV/2 (2020), 604-630.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Mart 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huzur-dersleri>
- İstanbulî, İsmail Müfid b. Ali el-Attâr el-Hanefî. *Risâle fî tefsîri evveli sûreti'l-Berâe*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-007, 85b-88a.
- İstanbulî, İsmail Müfid b. Ali el-Attâr el-Hanefî. *Risâle fî Tefsîri'l-Âyeti "Ve'z-kürâ iz Entüm Kalîlün Müstez'afüne fî'l-Arz"*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008, 88b-91b.
- Kara, Ömer. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 519-539.
- Kara, Ömer. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 519-539.
- Kara, Rıdvan. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI/49 (2024), 275-302.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı., 1993.
- Mardin, Ebü'l-Ula. *Huzur Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 3. Baskı., 1988.
- Özcan, Abdülkadir. "Biniş". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mayıs 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/binis>
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. çev. Seyit Ali Kahraman. haz. Nuri Akbayar. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Temizer, Aydın. "Osmanlı Dönemi Türk Tefsir Ekolünde Huzur Dersleri". *Osmanlı Döneminde Tefsir* II (2018), 439-461.
- Temizer, Aydın. "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/28 (2013), 65-92.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı., 2022.

Ekler | Attachments

Tahkikli Neşr

بسم الله وبمحمد، والصلاة على نبيه وآله من بعده، وبعد:

فهذا تحرير تقرير صدر من العبد الفقير أحقر العبيد إسماعيل مفيد وفقه الله تعالى لحسن الإفادة بعد الاستفادة ورزقه الحسنى وزيادة في المجلس التاسع العاشر الخاص بالمقررين بعد التقرير في المجلس الأول السلطان بالتعيين من أول سورة البراءة إلى آخر قوله تعالى ﴿وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ﴾ [التوبة 2/9] في اليوم السادس والعشرين من شهر رمضان المبارك لسنة مائة وألف وتسعين بتوفيق الله الملك المعين، وما وقع من المباحثات الجارية والمدافعات الزارية مما بقي في خاطر الفاتر، وهو حسبي ونعم الوكيل في كل وقت وحين.

قوله (وَإِنَّمَا تَرَكْتَ التَّشْمِيَةَ فِيهَا لِأَنَّمَا نَزَلَتْ لِرَفْعِ الْأَمَانِ وَيُسَمِّ اللَّهُ أَمَانًا): تقريره أن البسملة تركها في أول سورة البراءة من الله تعالى لائيق، لأن البسملة أمان من كل مضرة وكل ما هذا شأنه فتركه في أول سورة البراءة التي هي لرفع الأمان لائق.

قيل: ³⁴ الصغرى ممنوعة، كيف وهي لجرد التبرك والتميم لا للتأمن، ولو سلم فالكبرى ممنوعة، كيف ويسر التبرك بها فيما يبتدأ فيه من كل آية متضمنة لرفع الأمان نحو ﴿جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ﴾ [التحریم 9/66] على أن حديث الابتداء ³⁵ دال على لزوم ذكرها في أول كل [86و] أمر ذي بال مطلقاً وإن كان فيه رفع الأمان، ولا شك أن سورة البراءة أمر ذو بال فيلزم الابتداء فيها بالبسملة على كل حال بأجيب ³⁶ أن الصغرى بديهة لاشتمال البسملة على التبرك والاستعانة باسم الله الأعظم وعلى وصفه بالإنعام العام على الوجه الأتم.

وأما الكبرى فلا أن ما هو أمان يكون ذكره في أول ما هو لرفع الأمان كالجمع بين المتنافيين وكل ما هذا شأنه فتركه لائق من الله تعالى في أول هذه السورة، وقوله "كيف ويسر التبرك بها" غير صالح للسندية، إذ لا يلزم من كون التبرك بها سنة لنا فيما إذا ابتدأنا في الآية الدالة على رفع الأمان بطريق التعبد عدم لياقة تركه تعالى لها في ابتداء هذه السورة بالاستقلال أو الجزئية على القولين بطريق التشريع والتكليف، وأين هذا من ذاك على أن المراد بهذا التعليل تصحيح الترك بعد الوقوع، فلا يلزم تركها في سورة أخرى لرفع الأمان كسورة تَبَّتْ مثلاً، وأيد هذا الجواب بعض الحضار ³⁷ واستحسنه بنوع تفصيل وإقرار. ³⁸

وقوله "على أن حديث الابتداء" إلخ. ظاهره معارضة بعد المنع بأن سورة البراءة أمر ذو بال، وكل أمر ذي بال لا ينبغي ترك البسملة في أوله بل يكون ذكرها لازماً، وفيه أن كبرى هذه المعارضة ممنوعة إن أريد بنفي لياقة الترك فيها مطلقاً لجواز وجود مانع عن ذكرها لرفع الأمان في هذه السورة، وإن أريد مقيد الحيثية كون المبتدأ فيه ذا بال فمسلم، لكن لا يتم التقريب، إذ المراد ههنا تركها من حيث اشتمال السورة على رفع الأمان، فيجوز أن يكون مانعاً من ذكرها حذراً عن صورة التناهي، ومحصوله أن في هذه السورة جبهتين جهة كونه ذا بال وجهة ما ذكر من الاشتمال فكون ذكرها لائقاً من الجهة الأول لا يستلزم اللياقة من الجهة الثانية، وقد اعتبرت ههنا الجهة الثانية فتركت البسملة لأنه تعالى ﴿يَفْعَلْ مَا يَشَاءُ﴾ [آل عمران 40/3؛ الحج 18/22] و﴿يَخُكُّم مَّا يُرِيدُ﴾ [المائدة 1/5]، وقد سبق أن ما ذكر تعليل مصحح بعد الوقوع فلا إشكال أصلاً، ويؤيده ما ذكره [86ط] السخاوي في جمال القراء: أن ترك البسملة ههنا مستحب منا لوافق ترك الله تعالى وإن قال بعض الشافعية أنه واجب وذكر البسملة حرام، ³⁹ وقد نقل عن عاصم أن الترك مختص بالله تعالى ويسر ذكرنا كما في سائر السور على ما فصله الشهاب. ⁴⁰

³⁴ في الهامش: القائل فيوجعلي السيد عبد الرحمن أفندي.

³⁵ حديث الابتداء: "كل أمر ذي بال لا يُبتدأ فيه بِاسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَهُوَ أَتَمُّ" انظر: صحيح ابن حبان، 1/173؛ السنن الكبرى للبيهقي، 3/208.

³⁶ في الأصل هكذا، والصحيح: "أجيب بأن".

³⁷ في الهامش: السيد عبيد أفندي.

³⁸ في الهامش: ويندفع به ما ذكره ابن الكمال من أن هذا التوجيه غير صحيح لأنه مبني على الرأي والسور وترتيبها توقيفية، فافهم. «منه».

³⁹ جمال القراء للسخاوي، 2/504.

⁴⁰ عناية القاضي وكفاية الرازي على تفسير البيضاوي للشهاب الحفاجي، 4/295.

ثم القصر المنفهم من (إِنَّمَا) من قبيل الموصوف على الصفة بطريق الادعاء أي: ترك البسملة مقصور على كونه معللاً بما ذكر لا يتعدى إلى كونه معللاً بعلّة أخرى وإن علّل ذلك بما ليس بأخرى، وإنما قال (تَوَكُّثٌ) ولم يقل (لم يذكر)، لأن عدم الذكر لا يستلزم عدم التقدير والقصد بخلاف الترك.

ثم قيل: ⁴¹ التسمية ذكر الاسم مطلقاً، وهو أعم من البسملة ولا دلالة للعام على الخاص بإحدى الدلالات الثلاث، أوجب بأن اللام للعهد بقرينة المقام والمراد البسملة المذكورة في أوائل السور فلا كلام.

قوله (قيل كان عليه السلام إذا نزلت سورة إلخ): قيل: ⁴² ما وجه الضعف أوجب بأن عدم بيان موضع السورة لا يستلزم ترك التسمية، وإنما يلزم ذلك لو لم يتبين كونها سورة، والقاتل لا يريد ذلك بقرينة المقابلة بالوجه الثالث فلا يتم التقريب سواء كانت البسملة جزء من السورة كما قاله الشافعية أو آية مستقلة لجرد الترك كما يقوله الحنفية، اللهم إلا أن يبنى على رأي قدماء الحنفية القائلين بعدم كونها آية أصلاً وهو قول مرجوح لا اعتبار له قطعاً كما ذكره الفاضل أبو السعود في الإرشاد ⁴³ على أن عدم البيان في مثل هذا الشأن مع مساعدة الزمان حيث قالوا عاش النبي عليه السلام بعد نزول هذه السورة في السنة التاسعة من الهجرة مقدار سنة كاملة من فضول البيان.

فقيل: ⁴⁴ تأييداً لما ذكر أن عدم البيان في محل الحاجة بيان العدم.

قوله (وَتَنَاسُيْهَا): وقيل: ⁴⁶ لا مناسبة بينهما لأن ذكر العهود ونبذها متضادان، أوجب بأن المراد مناسبة التضاد وقد اعتبروها جهة جامعة في باب العطف وهو عطف تفسير لقوله (تشابهها) إشارة إلى أن المشابهة في مجرد تعلق العهد وإن كان [87و] ذلك في الأول من جهة الإثبات وفي الثاني من جهة النفي.

قوله (وقيل لَمَّا اخْتَلَفْتُ إلخ): قيل: ⁴⁷ ما وجه الضعف لهذا التعليل، أوجب بأن الاختلاف فيما لا بد له من البيان مع مساعدة إلا وإنّ خلاف الظاهر على أن ترتيب السور من الأمور التوقيفية لا الاجتهادية حتى يكون محل الاختلاف بل يلزم فيه التوقف إلى أن يظهر بيان الشارع بلا خلاف.

قوله (أي هذه براءة): أي ما يتلى عليكم بيان براءة أو ما يذكر براءة على أن المراد بهذا اللفظ أو المعنى والتأنيث باعتبار الخبر.

قيل: ⁴⁸ الأحسن أن يشار إلى المعنى. وقيل: ⁴⁹ الظاهر الإشارة إلى الخصلة الآتية بلا حاجة إلى التأويل، أوجب بأن الشائع في مثل هذا بيانه بما ذكر مما يتلى عليكم أو يذكر كما يظهر لمن تتبع كلام القاضي ⁵⁰ وصاحب الكشف ⁵¹ وأبي السعود، ⁵² وإن جاز فيه توجيه آخر. ثم قيل: ⁵³ البراءة من الله تعالى تشريع ومن الرسول عليه السلام بيان وإظهار فيكون جمعاً بين الحقيقة والمجاز، أوجب بأنه لو سلم ذلك فيكون بطريق عموم المجاز مع أن الجمع المذكور جائز عند الشافعي وهو مذهب القاضي.

قيل: ⁵⁴ إن هذا كلام الله تعالى وهو إن كان اسماً لذلك الشخص القائم بذاته تعالى أو لما يدل عليه من الألفاظ المخصوصة بأن يكون علماً شخصياً له يلزم أن لا يكون ما قرأناه كلام الله تعالى بل مثله وهو باطل قطعاً للإجماع على أن ما يقرؤه كل واحد منا كلام الله تعالى،

⁴¹ في الهامش: القاتل فيوجلي عبد الرحمن أفندي.

⁴² في الهامش: القاتل أحمد منيب أفندي.

⁴³ إرشاد العقل السليم لأبي السعود، 39/4.

⁴⁴ في الهامش: القاتل أوده مثلي علي أفندي وقد أخذه من كلام الشهاب. «منه».

⁴⁵ إرشاد العقل السليم لأبي السعود، 39/4.

⁴⁶ في الهامش: القاتل جنوي السيد أحمد أفندي. «منه».

⁴⁷ في الهامش: منيب أحمد أفندي. «منه».

⁴⁸ في الهامش: جنوي أحمد أفندي. «منه».

⁴⁹ في الهامش: أحمد منيب أفندي. «منه».

⁵⁰ أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبضاوي، 70/3.

⁵¹ الكشف للزمخشري، 242/2.

⁵² إرشاد العقل السليم لأبي السعود، 39/4.

⁵³ في الهامش: جنوي أحمد أفندي. «منه».

⁵⁴ في الهامش: أحمد منيب أفندي. «منه».

والقرآن المنزل على النبي عليه السلام بلسان جبريل عليه السلام وإن كان اسما للنوع القائم بذاته تعالى وعلمنا جنسيا له كما يقال في أسماء الكتب يلزم أن يكون إطلاقه على ذلك الشخص بخصوصه مجازا فيصح نفيه عنه حقيقة، وإن قلنا إنه من قبيل كون الموضوع له خاصا والوضع عاما يلزم أن يوصف كلامه تعالى بالحدوث أيضا وهذا الإشكال ذكره الخياي في بحث الكلام على هذا المنوال،⁵⁵ أجيب بأنه اسم لذلك الشخص القائم بذاته تعالى لكنه متعدّد [87ط] بتعدّد المحال.

ف قيل: ⁵⁶ إنه يلزم حينئذ قيام العرض الشخصي بمحال مختلفة وهو باطل كما بيّن في محله وقيل: هذا تدقيق فلسفي لا يقبله أهل الشرع ثم كثر فيه الجدل وتجادبوا أذيال القيل والقال.

ف قيل: ⁵⁷ إنه اسم كلي ولا محذور فيه بناء على أن إطلاقه على كل فرد حقيقة باعتبار أنه فرد وإن كان مجازا بالإرادة كما بين في محله.

وقيل: ⁵⁸ جزئي قائم بمحال متعددة ولا ضير في ذلك، وقد أجاب عنه الخياي رحمه الله بقوله: ولا مخلص عنه إلا بأن يجعل مشتركا بين النوع وذلك الفرد والخاص.⁵⁹ وقال الفاضل قول أحمد إلا صح أنه اسم له لا من حيث تعين المحل فيكون واحدا بالنوع ويكون ما يقرؤه القارئ نفسه لا مثله،⁶⁰ وهذا الجواب مأخوذ من التلويح.⁶¹

قوله (تَقْدِيرُهُ وَأَصْلُهُ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ): قلت ما تقولون في توجيهه أنه قدّر وأصله دون حاصلة مع أن الظرف المستقر أظهر وأكثر، أجيب ⁶² بأنه ظرف مستقر أيضا لكون المتعلق محذوفا وإن لم يكن من الأفعال العامة على ما صرح به الشريف قدّس سرّه⁶³ ولم يقدر حاصلة لئلا يحتاج إلى تقدير آخر يتعلق به قوله إلى، وقد صرح به المحشون في هذا المقام.

قوله (وَيُكْوَرُ أَنْ يَكُونَ بُرَاءً): قلت لم آخر هذا الوجه مع أن فيه سلامة عن الحذف، أجيب ⁶⁴ بأن البراءة غير معلومة الوقوع والمطلوب إيقاعها ههنا ليتضمّن الأمر بما بخلاف إيقاع وصولها إلى ﴿الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾، فإنه وإن لم يكن معلوما أيضا، لكن المقصود إيقاع البراءة المتضمن لإيقاع الوصول المذكور بطريق الوصف وهو مأخوذ مما ذكره الفاضل أبو السعود رحمه الله في الإرشاد.⁶⁵

قوله (على اسمعوا براءة): قيل: ⁶⁶ لم اختار (اسمعوا) على (الزمو) ونحوه، وأجيب ⁶⁷ بأنه مطلوب السماع حيث أمر علي رضي الله عنه بقرائه في موسم الحج، قلت: الشائع في مثله أن يكون مفعولا مطلقا بفعل محذوف.

قيل: ⁶⁸ فيكون واجب الحذف بنحو خلافا له ولا ضير في ذلك ويؤيده قوله الآتي (برئا من العهد). وإنما علقت البراءة دفع ما يتوهم [88] من أنّ نايذ العهد يلزم أن يكون عين ناقضة، فلم أسند البراءة إلى الله ورسوله والعهد إلى المسلمين.

وإنما قال (علقت)⁶⁹ دون أسندت نظرا إلى ظاهر حرف الجر (للدلالة على أنه يجب).

⁵⁵ حاشية على شرح القواعد النسخية للخياي، 73.

⁵⁶ في الهامش: منيب أفندي. «منه».

⁵⁷ في الهامش: ويران شهري حسن أفندي. «منه».

⁵⁸ في الهامش: عبيدي أفندي أوده مشلي على أفندي. «منه».

⁵⁹ حاشية على شرح القواعد النسخية للخياي، 75.

⁶⁰ حاشية على الخياي لقول أحمد، 78.

⁶¹ التلويح على التوضيح للفتاوي، 165/1.

⁶² في الهامش: جنوبي أحمد أفندي وعبيدي أفندي. «منه».

⁶³ حاشية على الكشف للرجاني، 128.

⁶⁴ في الهامش: جنوبي أحمد أفندي. «منه».

⁶⁵ إرشاد العقل السليم لأبي السعود، 39/4.

⁶⁶ في الهامش: منيب أفندي. «منه».

⁶⁷ في الهامش: جنوبي أحمد أفندي. «منه».

⁶⁸ في الهامش: منيب أفندي. «منه».

⁶⁹ في الأصل: (عقلت)، لكن في نسخ تفسير البضاوي (علقت).

قيل: من أين يفهم وجوب البراءة ومجرد صدور العهد بطريق الإباحة، أوجب بأن براءتهما يوجب براءة المسلمين لأنه في معنى الأمر فكأنه قيل: "ابروا"، ولذا علل الوجوب بقوله فإنهما برئا منها.

قيل: ⁷⁰ لم يوجب الله تعالى عليهم أولاً بقوله "ابروا" ونحوه، أوجب بأنه أقوى من الإيجاب أولاً لأنه فيه من الاهتمام بأمر البراءة مالا يخفى وليكون الكلام على الطريق برهاني كما أشار إليه بقوله (فإنهما برئا منها).

قيل: ⁷¹ أين وجه تعليق المعاهدة بالمسلمين، أوجب بأنه غير داخل في التوجيه على أن قوله (والمعاهدة بالمسلمين) جملة حالية، لأن المعاهدة عطف على البراءة، ولو سلم فهو منفهم من قوله (وإن كانت صادرة) على أنه ظاهر في نفسه فلا حاجة إلى ذكره برأسه كما ذكره الفاضل السعدي. ⁷²

هذا ما بقي في الخاطر الفاتر من الأبحاث الجارية والمدافعات الزارية مع تشعب شجرة الخلاف وتقطع أذيال القيل والقال، وإن روعي في ذلك خاطر الإنصاف وحسن الآداب والأوصاف. ⁷³ تمت سنة 1199.

المصادر والمراجع

إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم؛

أبو السعود بن محمد العمادي الحنفي (ت. 1574/982). تحقيق: عبد القادر أحمد عطا، مكتبة الرياض الحديثة، الرياض د. ت.

أنوار التنزيل وأسرار التأويل؛

ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (ت. 1286/685). تحقيق: محمود عبد القادر الأرنؤوط، دار صادر، بيروت 2001م.

التلويح على التوضيح؛

سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (ت. 1390/792). مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، مصر 1957/1377.

حاشية على تفسير البيضاوي؛

السعدي جلي (ت. 1539/945). مكتبة سليمانبة قسم عمجه زاده حسين باشا رقم: 41، إستانبول، مخطوط.

حاشية على الحياي؛

قول أحمد بن محمد (ت. 1543/950). درسعادت، إستانبول 1287هـ.

حاشية على شرح القواعد السلفية؛

شمس الدين أحمد الحياي (ت. 1470/875م)، درسعادت، إستانبول 1322هـ.

حاشية على الكشف؛

علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني (ت. 1413/816م). دار الفكر، بيروت 1977م/1397هـ.

السنن الكبرى؛

أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت. 1066/458م). تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت 2003/1424.

الصحيح؛

أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي (ت. 965/354م). تحقيق: محمد علي سوغز، خالص آي دمير، دار ابن حزم، بيروت

2012م/1433هـ.

جمال القراء؛

علم الدين السخاوي (ت. 1245/643م). تحقيق: عبد الحق عبد الدائم سيف القاضي، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت 1999م/1419هـ.

⁷⁰ في الهامش: منيب أفندي. «منه».

⁷¹ في الهامش: منيب أفندي. «منه».

⁷² حاشية على البيضاوي للسعدي، 75 ط.

⁷³ في الهامش: ولذا قال رئيس الأطباء حين سئل وفي النعم كيفية البحث عن الداعي فقير أن ذلك المجلس مجلس يقرأ مع اشتماله على حسن الآداب وخلوه عن العتاب والإعتاب. «منه».

عناية القاضي وكفاية الراضى على تفسير البيضاوي؛

شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الخفاجي المصري الحنفي (ت. 1069هـ/1659م). دار صادر، بيروت د. ت.

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل؛

جار الله أبو القاسم محمود بن عمرو الزمخشري (ت. 538هـ/1144م). تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود — علي محمد معوض مكتبة العبيكان، الرياض 1418هـ/1998م.